

KRZYSZTOFORY

Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa

41

Muzeum Krakowa

Kraków 2023

Recenzenci zeszytu 41 / Reviewers of Volume 41:

Piotr Borek (Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie), Krzysztof Brzechczyn (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu), Tomasz Gajownik (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie), Irma Kozina (Akademia Sztuk Pięknych w Katowicach), Marek Lasota (Uniwersytet Ignatianum w Krakowie), Anna Kostrzyńska-Miłosz (Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk w Warszawie), Grzegorz Nieć (Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie), Zdzisław Noga (Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie), Mirosław Płonka (Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie), Marcin Starzyński (Uniwersytet Jagielloński), Piotr Tarnowski (Muzeum Stutthof w Sztutowie), Piotr Trojański (Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie), Tomasz Wiślicz-Iwańczyk (Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk w Warszawie), Rafał Wnuk (Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II w Lublinie), Michał F. Woźniak (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu), Krzysztof Zamorski (Uniwersytet Jagielloński)

Redaktor prowadzący / Commissioning editor: Anna Biedrzycka

Tłumaczenie na język angielski / Translation into English: Maria Piechaczek-Borkowska

Projekt graficzny / Graphic Design: Monika Wojtaszek-Dziadusz

Ilustracje / Illustrations: Akademia Sztuk Pięknych w Warszawie, Archiwum Narodowe w Krakowie (ANK), Archiwum Zamku Królewskiego na Wawelu (AZK), Biblioteka Jagiellońska (BJ), Biblioteka Narodowa (BN), Centralne Archiwum Ministerstwa Obrony Federacji Rosyjskiej (CAMO FR), Centrum Historii Zajezdźnia, Hufiec ZHP w Lublińcu, Imperial War Museums, Muzeum Armii Krajowej (MAK), Muzeum Krakowa (MK), Muzeum Oręża Polskiego w Kołobrzegu, Muzeum Pomorza Środkowego w Słupsku, Muzeum Regionalne w Szczecinku, Muzeum Sił Powietrznych w Dęblinie, Muzeum Tradycji Niepodległościowych w Łodzi (MTN), Muzeum Warszawy, Muzeum Ziemi Puckiej im. Floriana Ceynowy, Narodowe Archiwum Cyfrowe (NAC), National Archives and Records Administration (NARA), Victoria and Albert Museum, Wikimedia Commons;

zbiory / collections of: Witolda Działyńskiego, Elżbiety Lang, Jacka M. Majchrowskiego, Pawła Pawłowskiego; oraz / and: Katarzyna Bednarczyk, Rafał Bulanda, Elżbieta Firlet, Marcin Gulis, Andrzej Janikowski, Andrzej Jaworski, Marcin Jędrzejczak, Tomasz Kalarus, Kamil Karski, Marzena Kolarz, Bogdan Krężel, Urszula Krzemińska, Andrzej Kuczkowski, Wacław Lang, Jerzy Łobaza, Malwina Markiewicz, Emil Rachwał, Magdalena Smaga, Anna Ziębińska-Witek, Rafał Wolfram, Jacek Zagożdżon

ISSN 0137-3129

© Muzeum Krakowa, Kraków, 2023

Wydawca / Publisher:

Muzeum Krakowa, Rynek Główny 35, 31-011 Kraków

www.muzeumkrakowa.pl

www.facebook.com/muzeumkrakowa

www.muzeumkrakowa.pl/krzysztoforzy-zeszyty-naukowe

Rocznik jest wpisany do prowadzonego przez MEiN Wykazu czasopism naukowych i recenzowanych materiałów z konferencji międzynarodowych z 3 listopada 2023 r.: na liście nr 32461; unikatowy identyfikator czasopisma – 201305 / The annual is included on the updated list of scholarly journals and peer-reviewed proceedings from international conferences accredited by the Ministry of Education and Science published on 3 November 2023: item No. 32461 on the list; the journal's unique identifier is 201305

Czasopismo jest indeksowane w bazie ERIH PLUS / The journal is included in the ERIH PLUS database

Pierwotną wersją czasopisma jest wersja papierowa / The periodical originally comes out in paper

Printed in Poland

Nakład: 200 egz. / An edition of 200 copies

Skład, przygotowanie do druku / Typesetting: Jacek Łucki

Druk / Print: Zakład Poligraficzny Sindruk, Opole

Redaktor / Editor

Michał Niezabitowski

Rada Naukowa / Scientific Council

Zdzisław Noga – przewodniczący / President (Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie), Antoni Bartosz (Muzeum Etnograficzne w Krakowie), Jacek Chrobaczyński (Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie), Péter Farbaky (Budapesti Történeti Múzeum, Węgry), Jacek Gądecki (Akademia Górniczo-Hutnicza w Krakowie), Jacek Górski (Muzeum Archeologiczne w Krakowie), Dariusz Kosiński (Uniwersytet Jagielloński), Piotr Krasny (Uniwersytet Jagielloński), Anna Niedźwiedz (Uniwersytet Jagielloński), Jacek Purchla (Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie; Międzynarodowe Centrum Kultury w Krakowie), Volker Rodekamp (Stadtgeschichtliches Museum Leipzig, RFN)

Kolegium Redakcyjne / Editorial Board

Michał Niezabitowski – przewodniczący / President, Anna Bednarek, Anna Biedrzycka, Ewa Gaczoł, Piotr Hapanowicz, Zdzisław Noga, Jacek Salwiński, Andrzej Szoka, Barbara Świadek, Jacek Zinkiewicz – sekretarz / Secretary

Towarzysze czy strażnicy pamięci? Na przykładzie Muzeum KL Plaszow

Im dalej terażniejszość wkracza w przeszłość (...), tym wyraźniej wybrzmiewa rozmowa o tym, do kogo ona należy¹.

Informacje o autorce: kulturoznawca, kierownik Działu Muzealnego, Muzeum – Miejsce Pamięci KL Plaszow w Krakowie. Niemiecki Nazistowski Obóz Pracy i Obóz Koncentracyjny (1942–1945) (w organizacji), <https://orcid.org/0000-0003-1449-1878>

Information about the author: cultural anthropologist, Director of the Museum Department, Museum – Memorial Site of KL Plaszow in Kraków. German Nazi Labour and Concentration Camp (1942–1945) (forthcoming), <https://orcid.org/0000-0003-1449-1878>

Abstrakt: W artykule opisano proces powoływania Muzeum KL Plaszow w Krakowie (MKLP) wraz z jego społecznymi następstwami. Kolejne działania podejmowane w sferze formalnej powodowały, że teren pobożowy stracił swój neutralny charakter, co spotkało się ze sprzeciwem krakowian. W dyskursie publicznym przede wszystkim uległo redefinicji rozumienie miejsca pamięci oraz wystąpiła coraz silniejsza potrzeba wskazania pamięci prymarnej wobec tej przestrzeni. Toczący się spór o charakterze aksjologicznym oddziaływał na wszystkie zaangażowane strony, w przypadku Muzeum prowadząc nie tylko do ustępstw dotyczących formy upamiętnienia (np. brak ogrodzenia), ale także do refleksji, której następstwem stopniowo staje się zmiana odczytania samego miejsca pamięci i roli jego opiekuna. I choć w ujęciu badaczy (m.in. Nora, Bauman, Kaprański) ten i podobne konflikty są nieodłączną częścią współczesności, to dla rozumiejącej teoretycznej analizy instytucji wyzwaniem staje się przepracowanie i zinternalizowanie tego procesu w swojej codziennej praktyce.

Companions or Guardians of Memory? A Case Study of the Museum of KL Plaszow

Abstract: The paper describes the process of establishing the Museum of KL Plaszow in Kraków (MKLP) and the social consequences thereof. The sequence of actions undertaken in the formal sphere resulted in the post-camp area

losing its neutral character, which in turn met with opposition from the local community of Kraków. Most of all, a redefinition of the understanding of the concept of a memorial site took place in the public discourse, and there was a growing need to identify the primary memory of the said space. The ongoing dispute, axiological in nature, had an impact on all the engaged parties, and in the case of the Museum it led not only to some concessions regarding the form of commemoration (e.g. lack of a fence), but also to the reflection which, in turn, results in the gradual change in our interpretation of the memorial site itself and the role of its guardian. And even though from the perspective of scholars (e.g. Nora, Bauman, Kaprański) this particular conflict, as well as other, similar ones, are an inherent part of contemporaneity, it becomes a challenge for an institution which understands theoretical analyses to rework and internalize this process in its day-to-day practice.

Słowa kluczowe: miejsce pamięci, obóz, cmentarz, instytucja, muzeum, społeczeństwo, konflikt

Keywords: memorial site, camp, cemetery, institution, museum, society, conflict

Wprowadzenie

Miejsce pamięci to przestrzeń, w której nawarstwiają się znaczenia. Konteksty wchodzą ze sobą w relacje, rywalizują, uzupełniają się, nowe odczytania zastępują stare. To obszar dynamicznych oddziaływań, będący wyzwaniem dla badaczy, użytkowników i opiekunów. Proces ten zachodzi zgodnie z mechanizmem, o którym pisał Andrzej Szpociński, proponując, „by o »miejscach pamięci« mówić jedynie wówczas, gdy po pierwsze, pewne zdarzenia, osoby, wytwory kulturowe postrzegane są w potocznej świadomości jako własność określonych grup lub zbiorowości, a po drugie, gdy postrzegane są one jako depozyt (symbol) nie tylko jednej konkretnej wartości, lecz rzeczy

¹ Stiepanowa Maria: *Pamięci pamięci*. Przeł. Agnieszka Sowińska. Warszawa 2020, s. 237.

Miejsce pamięci KL Plaszow, 2023, fot. Kamil Karski; w zbiorach MKLP

ważnych w ogóle [wyróżnienie autora cytatu], ważnych dla wspólnoty jako rodzaj »miejsca«, w którym znajdują się i mogą być odnajdywane coraz to inne cenne wartości². Ta diagnoza jest w pewnym sensie rozszerzeniem odczytania kanonicznego tekstu Pierre'a Nory, zgodnie z którym: »Pamięć jest fenomenem wiecznie aktualnym, więzami łączącymi nas z wieczną teraźniejszością; historia stanowi natomiast reprezentację przeszłości. (...) Pamięć umieszcza wspomnienie w porządku sakralnym; historia, zawsze prozaiczna, na nowo je uwalnia. (...) Istnieją *lieux de mémoire*, miejsca pamięci, ponieważ nie ma już *milieux de mémoire*, rzeczywistych środowisk pamięci³. Rozumienie Nory dobitnie dookreśla Sławomir Kapral-ski: »Miejsca pamięci pojawiają się, ilekroć pamięć ulatuje i zostaje spetryfikowana jako historia (...). Jednocześnie jednak miejsca pamięci nadają pamięci historycznej status

zjawiska społecznego, będącego nie tylko częścią dyskursu intelektualnego, lecz również rzeczywistości społecznej⁴.

Miejsca takie mogą więc istnieć w świadomości społecznej, ale też pełnić różnorakie funkcje, często narzucane z zewnątrz. Zjawisko instrumentalnego wykorzystywania miejsc pamięci jest wpisane w ich strukturę, a historyzacja wynika z faktu, że podmiotami w ustanawianiu miejsc pamięci są dzisiaj także instytucje. Jeśli jednak funkcjonalność miejsc pamięci przeważa nad samą żywą pamięcią, wówczas tracą one swój potencjał tworzenia sensów przekraczających rzeczywistość tu i teraz, a tym samym jeszcze bardziej (jeśli zgodzimy się z Norą) słabnie ich moc oddziaływania. Miejsca pamięci powinny być bowiem znakiem przekraczającym rzeczywistość, a ich materialność winna dookreślać wartości będące czymś więcej niż ich fizyczna reprezentacja, rodzajem *sacrum*, przystankiem w biegu. Gdy stają się przede wszystkim utylitarne, tracą swoją siłę i znaczenie.

Wobec powyższego odczytania wydaje się, że muzeum – miejsce pamięci jest rodzajem oksymoronu, ponieważ instytucja, nadając wybranej przez siebie pamięci formalne ramy, stawia ją ponad potrzebami społeczności. Czy jednak tak dzieje się zawsze?

Niniejszy artykuł jest rodzajem dialogu z tezą Pierre'a Nory wyrażoną przez myśl: »Celem i ambicją historii nie jest uwydatnienie, lecz anihilacja tego, co w rzeczywistości miało miejsce⁵. Na przykładzie Muzeum KL Plaszow opisano proces wskazujący na to, jak współcześnie zachodzące zjawiska społeczne

² Szpociński Andrzej: *Miejsca pamięci (lieux de mémoire)*. „Teksty Drugie” 2008, nr 4, s. 15.

³ Nora Pierre: *Między pamięcią a historią. Les lieux de Mémoire*. Przeł. Paweł Mościcki. „Archiwum” 2009, nr 2, s. 5.

⁴ Kapral-ski Sławomir: Muzea historyczne w perspektywie studiów nad pamięcią zbiorową. W: *Historia Polski od-nowa. Nowe narracje muzealne i reprezentacje przeszłości*. Red. Robert Kostro, Kazimierz Wóycicki, Michał Wysocki. Warszawa 2014, s. 170–171.

⁵ Nora Pierre: *Między pamięcią...*, s. 5.

wpływają na ewolucję instytucji, odbierając jej (przynajmniej w części) autorytarną skłonność kreowania pamięci przez narzucanie tylko jednej, historycznej opowieści. Dodatkowo opisano, jak ta ewolucja wpływa na zachowanie tożsamości przez instytucję.

Peryferia, które stały się centrum

Jesienią 1942 roku na terenie dopiero włączanej przez Niemców w granice Krakowa wsi Wola Duchacka został założony obóz pracy przymusowej dla Żydów (*Zwangsarbeitslager Płaszów bei Krakau* – ZAL). Obóz powstał na dwóch cmentarzach żydowskich – gminy podgórskiej i krakowskiej. Przeznaczony pierwotnie dla Żydów ze zlikwidowanego getta krakowskiego, z czasem zmienił strukturę. Trafili do niego Żydzi z gett w dystrykcie krakowskim, z obozów położonych z dala od linii frontu, był także obozem tranzytowym dla kierowanych do KL Auschwitz Żydów węgierskich. W lipcu 1943 roku w obrębie ZAL Płaszów powstał obóz pracy wychowawczej dla Polaków, którzy byli tutaj więzieni za wykroczenia przeciwko przepisom ustanowionym przez okupanta.

W styczniu 1944 roku obóz pracy przekształcono w obóz koncentracyjny (*Konzentrationslager Płaszów bei Krakau* – KL Płaszów). Od połowy tego roku, mimo wciąż trwającej rozbudowy, rozpoczęła się ewakuacja KL Płaszów. Niemcy wywozili w głąb Trzeciej Rzeszy elementy infrastruktury, lecz przede wszystkim więźniów. Transporty ewakuacyjne wyruszyły m.in. do KL Auschwitz, KL Gross-Rosen, KL Mauthausen, KL Ravensbrück i ich podobozów. Jesienią trwało także usuwanie śladów zbrodni, więźniowie palili ciała ofiar pochowanych w trzech masowych mogiłach, a następnie usuwali ich prochy. 14 stycznia 1945 roku ostaniam kolumna więźniów pod strażą załogi wyruszyła pieszo w kierunku KL Auschwitz. Obóz przestał istnieć, a jego teren zajęła pięć dni później Armia Czerwona, pozostając tam przez następny rok.

Zakłada się obecnie⁶, że przez ZAL i KL Płaszów przeszło łącznie około 35 tysięcy więźniów, a liczba ofiar szacowana jest obecnie na około 6 tysięcy osób. Ofiary obozu to zarówno Żydzi zamordowani w obozie, jak i Polacy przywiezieni tutaj do rozstrzelania, ponieważ KL Płaszów był także miejscem egzekucji krakowskiego Gestapo⁷.

Przez powojenne lata na terenie poobozowym stało siedem pomników, wśród nich najsilniej identyfikowany z tą przestrzenią pomnik Ofiar Faszyzmu (zob. jego zdjęcie na s. 148). Powstawały także projekty zagospodarowania terenu i nadania mu cech całościowego upamiętnienia⁸. Jednak obszar poobozowy nie zyskał przez lata powojenne jednego instytucjonalnego opiekuna. Dopiero w 2002 roku zachowane 37 hektarów obszaru zostało wpisane do rejestru zabytków województwa małopolskiego⁹, a w 2006 roku teren znalazł się w prowadzonym przez Wojewodę Małopolskiego rejestrze grobów i cmentarzy wojennych¹⁰. W tym samym roku Gmina Miejska Kraków (GMK) ogłosiła konkurs na projekt architektoniczny upamiętnienia, który wygrała Grupa Projektowa Proxima sp. z o.o.¹¹ (obecnie GPP Grupa Projektowa sp. z o.o.). Przez kolejne lata trwały prace porządkowe zlecane przez GMK na terenie miejsca pamięci (ucztylnienie obrysu placu apelowego i dróg, pielęgnacja zieleni), a równocześnie Gmina Wyznaniowa Żydowska w Krakowie troszczyła się o dwie nekropolie, odsłaniając m.in. ponad 400 zachowanych nagrobków na cmentarzu gminy podgórskiej.

Cały obszar, z czasem coraz bardziej porośnięty roślinnością, traktowany był przez krakowian jako park, którego użytkowania nie ograniczają żadne administracyjne regulaty¹². Co bardzo istotne, teren poobozowy wraz z rozrastaniem się Krakowa całkowicie stracił swój peryferyjny charakter, a 4 km dzielące go od centrum miasta okazały się czynnikiem wpływającym na jego coraz większą rekreacyjną atrakcyjność wśród mieszkańców miasta. Były KL Płaszów

⁶ Ze względu na to, że archiwum obozowe zostało zniszczone, szacowanie liczby ofiar opiera się na analizie zachowanych, lecz rozproszonych źródeł. Z tego powodu wraz z postępem prac badawczych dane mogą zostać skorygowane.

⁷ Informacje zawarte w tej części artykułu pochodzą z wymienionych poniżej publikacji oraz własnych badań autorki: Kotarba Ryszard: *Niemiecki obóz w Płaszowie 1942–1945*. Warszawa–Kraków 2009; idem: *Niemiecki obóz w Płaszowie 1942–1945. Przewodnik historyczny*. Kraków 2014; idem: *Żydzi Krakowa w dobie zagłady (ZAL/ KL Płaszów)*. Kraków–Warszawa 2022; „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa” 2020, z. 38 [zestyt w całości poświęcony tematyce byłego niemieckiego nazistowskiego obozu koncentracyjnego Płaszów w Krakowie]; Stendig Jakub: *Płaszów. Ostatnia stacja krakowskiego żydostwa*. Przyg. do druku Monika Bednarek. Kraków 2020; *Płaszów – odkrywanie*. Kraków 2016.

⁸ Kocik Katarzyna: *Płaszów. Próby upamiętnienia (1945–2007)*. W: *Płaszów – odkrywanie...*, s. 97–142; eadem: *KL Płaszów – pomiędzy historią a polityką pamięci*. „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa” 2020, z. 38, s. 221–252; Szymański Wojciech: *Pomnik Ofiar Faszyzmu w Płaszowie jako tekst, kontekst i pod-tekst kultury. Pamięć o wojnie po wojnie*. W:

Płaszów – odkrywanie..., s. 143–169; Bednarek Monika, Śmietana Marta: *Muzeum Miejsce Pamięci KL Płaszów. Założenia scenariusza upamiętnienia*. W: *Historia w przestrzeniach pamięci. Obozy – „miejsca po” – muzea*. Red. Tomasz Kranz. Lublin 2021, s. 309–336.

⁹ *Wykaz obiektów wpisanych do rejestru zabytków nieruchomości województwa małopolskiego z uwzględnieniem podziału na powiaty i gminy, stan na styczeń 2021 r.* [online]. Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Krakowie [dostęp 19 lipca 2023]. Dostępny w internecie: <https://www.wuoz.malopolska.pl/wp-content/uploads/2021/02/Rejestr-powiaty-stycze%C5%84-2021.pdf>.

¹⁰ *Groby wojenne na terenie Małopolski* [online]. Małopolski Urząd Wojewódzki w Krakowie [dostęp 19 lipca 2023]. Dostępny w internecie: <https://grobywojenne.malopolska.uw.gov.pl/pl-PLHome/Obiekt/2223>.

¹¹ *Konkurs Urbanistyczno-Architektoniczny na opracowanie koncepcji zagospodarowania przestrzennego terenów byłego „Obozu Płaszów” w Krakowie*. „Komunikat SARP” [online]. 2007, nr 5/6, s. 30–35 [dostęp 20 lipca 2023]. Dostępny w internecie: https://www.sarp.pl/pliki/kom_05_06-07.pdf.

¹² Formalnie teren poobozowy nie został nigdy uznany za park.

stał się przede wszystkim miejscem spacerów i odpoczynku, lecz także wybiegiem dla psów, obszarem treningowym, przestrzenią zażywania kąpieli słonecznych i grillowania. Przestrzeń po obozie została przez mieszkańców oswojona, uznana za swoją i zaadaptowana przez wyznaczenie jej współczesnych ról. Obyczaj wpłynął na funkcję i wydał się stanowić nienaruszalną *status quo*.

Duża zmiana

Zwięźle przedstawiona historia obozu jest zbiorem suchych faktów. By jednak zrozumieć współczesny kontekst tego miejsca, należy wyodrębnić kilka sformułowań zawartych we wcześniejszej części artykułu. Są to frazy: peryferia, Żydzi, Polacy, ofiary, cmentarze, obóz koncentracyjny, miejsce egzekucji i prochy ofiar. Określenia te dzisiaj szczególnie niepokoją, powodując potrzebę zajęcia stanowiska wobec zdarzeń, które tutaj zaszły.

Zajęciem stanowiska była decyzja władz Krakowa oraz Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego (MKiDN), na skutek której w styczniu 2021 roku powołane zostało Muzeum KL Płaszów¹³. Akt powołania poprzedziły przygotowania rozpoczęte w 2016 roku. W Muzeum Historycznym Miasta Krakowa (MHK, obecnie Muzeum Krakowa – MK) powstała Pracownia – Muzeum Miejsca Pamięci KL Płaszów, prowadząca do 2020 roku działania badawcze i edukacyjne na rzecz pamięci o KL Płaszów. W efekcie m.in. wykonywano kwerendy w archiwach polskich i zagranicznych, prace archeologiczne oraz powstał scenariusz upamiętnienia. Na podstawie tego dokumentu w 2018 roku został zmodyfikowany projekt architektoniczny autorstwa GPP Grupa Projektowa sp. z o.o.¹⁴. Publiczna prezentacja opracowania nie spotkała się ze społeczną aprobatą i zapoczątkowała protesty krakowian,

skupionych wówczas przede wszystkim wokół organizacji Stop Ogradzaniu Krzemionek¹⁵. Głównym katalizatorem sprzeciwów była zakładana przez projekt wycinka drzew, konieczna, aby powstał główny budynek upamiętnienia, tzw. Memoriał, który będzie usytuowany poza historycznym obszarem obozu.

Tym samym protestujący krakowianie także zajęli stanowisko wobec zmian, które w oswojoną przez nich przestrzeń nieuchronnie wprowadzić miało powstające muzeum. Wskutek narastającego konfliktu¹⁶ GMK wraz z MHK zdecydowały o rozpoczęciu w czerwcu 2019 roku konsultacji społecznych wokół powstającego upamiętnienia¹⁷. W konsekwencji zostały podjęte różne zobowiązania, najpełniej wyrażone w ogłoszonym w marcu 2020 roku raporcie podsumowującym proces konsultacji¹⁸, wśród których najistotniejsze były dwie obietnice złożone mieszkańcom. Pierwsza z nich zakładała, że teren miejsca pamięci nie zostanie ogrodzony i pozostanie powszechnie dostępny, a druga, że przyroda miejsca pamięci – z wyjątkiem opisanej wycinki – pozostanie w przyszłości nienaruszona.

Podjęte zobowiązania okazały się jednak niewystarczające, aby uspokoić nastroje społeczne i wraz z upływem czasu protesty wokół powstającego muzeum narastały, manifestując się przede wszystkim w internecie. Sprzeciw wyrażały m.in. takie organizacje, jak Akcja Ratunkowa dla Krakowa, stowarzyszenie FestivALT¹⁹ oraz indywidualni aktywiści, głównie ekologiczni.

Zdumienie

Z perspektywy muzealników protesty, które towarzyszyły powstającemu muzeum, były zjawiskiem trudnym do zrozumienia. Nastąpiła bowiem zmiana nastawienia do

¹³ Uchwała nr XLVIII/1273/20 Rady Miasta Krakowa z dnia 14 października 2020 r. w sprawie utworzenia samorządowej instytucji kultury: Muzeum – Miejsce Pamięci KL Płaszów w Krakowie. Niemiecki nazistowski obóz pracy i obóz koncentracyjny (1942–1945) (w organizacji) [online]. Miasto Kraków – bip [dostęp 19 lipca 2023]. Dostępny w internecie: https://www.bip.krakow.pl/?dok_id=167&sub_dok_id=167&sub=uchwala&query=id%3D25210%26typ%3Du.

¹⁴ Miejsce Pamięci KL Płaszów. Raport za okres 2016–2017 [online]. Muzeum KL Płaszów [dostęp 19 lipca 2023]. Dostępny w internecie: <https://plaszow.org/o-muzeum/wydawnictwa>; Miejsce Pamięci KL Płaszów. Raport za okres 2018–2019 [online]. Muzeum KL Płaszów [dostęp 19 lipca 2023]. Dostępny w internecie: <https://plaszow.org/o-muzeum/wydawnictwa>.

¹⁵ Stop Ogradzaniu Krzemionek [online]. Facebook [dostęp 19 lipca 2023]. Dostępny w internecie: <https://www.facebook.com/stopOgradzaniuKrzemionek>.

¹⁶ Mrowiec Małgorzata: Kraków. Emocje wokół tworzonego muzeum KL Płaszów [online]. Kraków Nasze Miasto, 1 lipca 2019 [dostęp 19 lipca 2023]. Dostępny w internecie: <https://krakow.naszemiesto.pl/krakow-emocje-wokol-tworzonego-muzeum-kl-plaszow/ar/c1-5188875>.

¹⁷ Muzeum – Miejsce Pamięci KL Płaszów w Krakowie – konsultacje społeczne wokół zagadnień związanych z powstającym muzeum [online]. Kraków.pl, 4 listopada 2021 [dostęp 19 lipca 2023]. Dostępny w internecie: https://obywatelski.krakow.pl/konsultacje_spoeczne_-_zakonczone/243801,2149,komunikat,muzeum___miejsca_pamieci_kl_plaszow_w_krakowie___konsultacje_spoeczne_wokol_zagadnien_zwiazanych_z_powstajacym_muzeum.html.

¹⁸ Raport końcowy wraz z załącznikami z konsultacji społecznych powstawania Muzeum – Miejsca Pamięci KL Płaszów w Krakowie [online]. Kraków.pl, 4 listopada 2021 [dostęp 19 lipca 2023]. Dostępny w internecie: https://obywatelski.krakow.pl/konsultacje_spoeczne_-_zakonczone/243801,2149,komunikat,muzeum___miejsca_pamieci_kl_plaszow_w_krakowie___konsultacje_spoeczne_wokol_zagadnien_zwiazanych_z_powstajacym_muzeum.html.

¹⁹ Park Pamięci Płaszów [online]. Akcja Ratunkowa dla Krakowa [dostęp 19 lipca 2023]. Dostępny w internecie: <https://akcjaratunkowadlakrakowa.pl/park-pamieci-plaszow/>; Ślusarczyk Joanna: Konflikt magistrat – mieszkańcy wokół Miejsca Pamięci KL Płaszów [online]. Radio Kraków, 4 listopada 2021 [dostęp 19 lipca 2023]. Dostępny w internecie: <https://www.radiokrakow.pl/aktualnosci/krakow/konflikt-magistrat-mieszkanicy-wokol-miejsca-pamieci-kl-plaszow>.

Konsultacje społeczne dotyczące powstania Muzeum – Miejsca Pamięci KL Plaszw w Krakowie, 24 czerwca 2019 r., fot. Katarzyna Bednarczyk; w zbiorach MK

instytucji, której istnienie zazwyczaj było społecznie akceptowane lub wręcz pożądane. Głos Muzeum przestał być prymarny, zgodnie z prawidłowością opisaną przez Wiesława Skrobota: „obecna dynamika społeczna nie hierarchizuje procesów zmian, ma raczej charakter horyzontalny”²⁰.

Z punktu widzenia opiekunów terenu po KL Plaszw szczególnie uderzające stało się całkowite wyrugowanie z dyskursu wokół upamiętnienia perspektywy *sacrum*, wynikającej z wpisania w miejsce pamięci zarówno obszarów cmentarzy żydowskich, jak i wciąż obecnych na terenie prochów ofiar. W publicznym dyskursie słowo cmentarz zastępowane było słowem park, co – gdyby proces się przeciągnął – mogło doprowadzić do wymazywania szczególnego znaczenia tej przestrzeni z pamięci zbiorowej i indywidualnej. Dla autorki artykułu wyparcie faktu naznaczenia śmiercią miejsca pamięci wynikało z szerszego kontekstu²¹, który przedstawia Małgorzata Bednarek²², a którego istotę w dużym skrócie oddają słowa Jacka Łapińskiego: „To człowiek tworzy ideę *sacrum*, nie przyroda czy kultura. To człowiek dostrzega obecność (lub brak) *sacrum* w przyrodzie i tworcach kultury”²³. Przede wszystkim jednak istotne jest to, że dla części osób zaangażowanych w upamiętnienie KL Plaszw pamięć o obozie i o znajdujących się na terenie cmentarzach była (i po części wciąż jest) pamięcią obcą.

Obecnie (druga połowa 2023 roku) spór wokół upamiętnienia znajduje się w fazie wyciszenia. Muzeum KL Plaszw istnieje od dwóch i pół roku. Przez ten okres prowadziło działania edukacyjne i popularyzatorskie oraz

realizowało inwestycję, której celem jest wyposażenie instytucji w niezbędną infrastrukturę. W styczniu 2023 roku zostały zaprezentowane krakowianom wizualizacje przyszłych budynków muzealnych oraz terenu miejsca pamięci²⁴. Ta prezentacja spotkała się z życzliwym i rzeczowo krytycznym odbiorem, co ponownie zaskoczyło muzealników, przyzwyczajonych w ostatnim okresie do innych reakcji na ich działania.

²⁰ Skrobot Wiesław: *Muzeum – przestrzeń publiczna i miejsce społeczne*. „Muzealnictwo” [online]. 2015, t. 56, s. 220 [dostęp 19 lipca 2023]. Dostępny w internecie: <https://muzealnictworocznic.com/resources/html/article/details?id=139618&language=pl>.

²¹ Więcej na ten temat: Śmietana Marta: Cmentarz – muzeum. Poza kategoriami. W: *Niematerialne dziedzictwo kulturowe w teorii i praktyce*. Red. nauk. Anna Niedźwiedz, Izabela Okręglicka [online]. Kraków 2021, s. 41–58 [dostęp 19 lipca 2023]. Dostępny w internecie: <https://books.akademicka.pl/publishing/catalog/view/327/1010/1329>.

²² Bednarek Małgorzata: *Sytuacja prawna cmentarzy żydowskich w Polsce 1944–2019*. Kraków–Budapeszt–Syrakuzy 2020.

²³ Łapiński Jacek: *Sacrum w krajobrazie a krajobraz sakralny*. „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego” 2018, nr 39, s. 47.

²⁴ *Wizualizacje projektów Muzeum KL Plaszw* [online]. Muzeum KL Plaszw, 25 stycznia 2013 [dostęp 19 lipca 2023]. Dostępny w internecie: <https://plaszow.org/aktualnosc/wizualizacje-projektow-muzeum-kl-plaszow>.

Cmentarz gminy żydowskiej w Podgórzu na terenie miejsca pamięci, 2022, fot. Katarzyna Bednarczyk; w zbiorach MKLP

Zmiana jako stała

Powstanie Muzeum KL Plasow wpływa na całe otoczenie miejsca pamięci. Przez otoczenie należy rozumieć wszystkich uczestników uwikłanych w ten proces, którymi są bezpośredni sąsiedzi miejsca pamięci, krakowianie, ale także członkowie rodzin byłych więźniów, społeczność polska i międzynarodowa, wreszcie muzealnicy.

Słowo uwikłani jest najwłaściwsze do tego, by opisać istniałą sytuację, ponieważ nie wszyscy uczestniczący czynią to na skutek dobrowolnego wyboru. Często decyduje los (adres zamieszkania, pokrewieństwo z ofiarą obozu), skutkując nie tylko potrzebą zajęcia stanowiska, ale także traumą, która jest przede wszystkim konsekwencją śmierci wpisanej w krajobraz poobozowy. Przekrój aktantów jest bardzo szeroki, z czego wynika wielość możliwych scenariuszy przez nich realizowanych. Działania świadków-uczestników procesu są nie tylko emanacją osobistego nastawienia do miejsca pamięci, ale skutkiem społecznych interakcji, opisanych przez Agnieszkę Daukszę: „świadectwo nigdy nie wydarza się w całkowitym odosobnieniu, nie jest też spektaklem jednostkowości; to raczej splot aktantów, dynamiczna relacja, akt

przepływu energii i afektów między jednostkami o różnych motywacjach, pragnieniach, celach i scenariuszach zachowań emocjonalnych²⁵. Skutkowało to tym, że prowadzenie rzeczowego dialogu i szukanie punktów porozumienia często okazywało się bardzo trudne. Tym bardziej że na skutek zaangażowania uczestnicy procesu (w tym również Muzeum) postrzegali siebie raczej jako strażników niż świadków pamięci strzegących różnych istotnych dla siebie wartości.

Dla Muzeum KL Plasow to pamięć o historii II wojny światowej, dla sąsiadów – historie ich rodzin wpisane w przestrzeń okołoobozową, dla aktywistów ekologicznych – pamięć o zagrożonej biosferze. Bez dalszego wyliczania widać, że są to pamięci rywalizujące. Dodatkową komplikacją jest to, że mówimy w tym przypadku o pamięci polskiej, o której następująco pisze Ryszard Nycz: „Złoża pamięci, jak wiadomo, nie stanowią bynajmniej niezmiennego podłoża dla teraźniejszości, raczej przeciwnie – trwają tu nieustanne tektoniczne ruchy; praca pamięci i upamiętniania jest zarazem pracą zapominania i niepamiętania, wykluczania i wypierania – oraz powrotów wypartego, remisji niechcianych pamięci wydarzeń i doświadczeń²⁶. Wnioski badacza uzupełniają słowa poety: „Pamięć wymaga serdeczności i czystego powietrza. Dlatego łatwiej dba się o wspomnienia na Bermudach niż w Europie Środkowej²⁷. Prowadzi to do konkluzji, że coraz wyraźniej rysująca się w kontekście upamiętniania KL Plasow potrzeba uwspólniania troski o miejsce pamięci będzie cały czas napotykać wiele trudności.

Wobec zarysowanego obrazu właściwym wnioskiem wydaje się umieszczenie w narracji Muzeum KL Plasow

²⁵ Dauksza Agnieszka: *Ustanawianie świadka*. „Teksty Drugie” 2018, nr 3, s. 95.

²⁶ Nycz Ryszard: *Polska pamięć*. „Teksty Drugie” 2016, nr 6, s. 10–11.

²⁷ Kornhauser Julian: *Wiersz o pamięci*. W: Hetman Rafał: *Las zbliża się powoli. Kto po wojnie mordował w Dębrzynie*. Wołowiec 2022, s. 5.

na równych prawach perspektyw współistniejących: ekologicznej, przed- i powojennej oraz, choć z tym najtrudniej, sąsiedzkiej. Takie wnioskowanie wynika z faktu, że muzea są także częścią ponowoczesnego świata opisywanego przez Zygmunta Baumaną, w którym zacierają się i znikają dotychczasowe granice i pewniki, a autorytet instytucji bezpowrotnie utracił swą przewodnią rolę i jest to proces nieuchronny. „Nieobecność struktur społecznych, jakie wyznaczałyby raz na zawsze (...) ramy tego, co możliwe, ale zarazem byłyby wsparciem dla wysiłków skierowanych na realizację którejkolwiek z obranych możliwości, jest bodaj najdobitniejszą cechą wyróżniającą byt ponowoczesny”²⁸. Praktyczną realizację przedstawia Sylwia Porąbka w opracowaniu opisującym procesy wokół sporu o upamiętnienie: „Przypadek Muzeum – Miejsca Pamięci KL Płaszów otworzył pole do dyskusji nad rozumieniem zagospodarowania »przestrzeni wrażliwej« – miejsca bolesnej pamięci. Ma on charakter wielowymiarowy i dotyczy nie tylko sfery doczesnej, obejmującej wspomniane wcześniej użytkowanie przestrzeni, komfort życia i wymiar ekonomiczny powstającego projektu, ale również porusza kwestię wartości, działalności związanej z uczczeniem pamięci ofiar, ochrony przyrody w dobie kryzysu klimatycznego. Przeprowadzone badania pokazują problem pamięci rywalizującej w przedstawieniu narracji historycznej i niemożność komunikacji między instytucjami a mieszkańcami. Analiza konfliktu o zagospodarowanie przestrzenne KL Płaszów wskazuje na trudności w rozwiązywaniu podobnych aksjologicznych sporów i w zastosowaniu w ich przypadku kompromisów”²⁹.

Muzeum KL Płaszów w świetle przedstawionych diagnoz staje przed wyzwaniem odejścia od modelu muzeum nowoczesnego, które wyklucza mniejszości, decyduje o wartości tego, co można pokazać, i całkowitą władzę oddaje kuratorom na rzecz stawiania się instytucją współczesną, opisywaną przez przywołanego już Sławomira Kaprańskiego. „Współczesne muzeum jest zatem tworem paradoksalnym. Ze swej »natury« jest to instytucja solidna, reprezentująca »długie trwanie«, oficjalna i wchodząca w skład ram pamięci, jednakże ustosunkowując się krytycznie do swej własnej przeszłości i dokonując dekonstrukcji oficjalnej wizji dziejów (m.in. przez udzielanie głosu grupom »uciszonym«), staje się ona jednym z elementów pluralistycznej, zmiennej konfiguracji skonfliktowanych często ze sobą sposobów postrzegania historii (będących treścią działań komunikacyjnych życia codziennego)”³⁰.

Jednak realizacja tego modelu będzie raczej obfitym w porażki zmierzaniem do celu niż skutecznym osiąganiem założonych efektów. Idea partycypacji okaże się zapewne stałym dążeniem, natomiast nie będzie pewnym skutkiem oraz – *last but not least* – dla muzeum o charakterze martyrologicznym istotne jest także, aby w procesie negocjacji znaczeń nie zaprzepaścić powodu swojego istnienia, czyli upominania się o pamięć umarłych. Tę kwestię znacznie trudniej negocjować niż zagadnienia o mniejszym ciężarze aksjologicznym, które są udziałem muzeów istniejących poza miejscami pamięci.

Obserwując ewolucję, która zachodzi w sferze społecznej wokół upamiętnienia KL Płaszów, i reakcję Muzeum,

można stwierdzić, że choć instytucja wiele się nauczyła przez ostatnie lata, to przed nią jeszcze długa, ekwilibrystyczna droga, aby odnaleźć swoje miejsce we współczesnym świecie, w którym także partycypacja ma wymiar etyczny, będąc, jak pisze Łukasz Gaweł: „pojęciem znacznie wykraczającym poza obszar podstawowej działalności merytorycznej”³¹.

Przytoczone w tej części artykułu rozważania pokazują, w jaki sposób współczesna instytucja zaczyna dostrzegać i uznawać wciąż żywe społeczne narracje na temat podlegającemu jej opiece miejscu. Skutkiem tego (żmudnie i powoli, lecz jednak) przytoczona na wstępie konstatacja Pierre’a Nory nieco traci swój kategoriyczny wydźwięk, zgodnie z którym takie przestrzenie są konstytuowane, gdy żywa pamięć znika.

Zakończenie

Muzeum – miejsce pamięci jest dzisiaj przestrzenią bardziej skomplikowaną niż kiedykolwiek wcześniej. O trudnościach przesądza głównie połączenie w opisie trzech słów: pamięć, miejsce, muzeum. Wspólna obecność tych sformułowań od razu ewokuje pytania: czyja to pamięć, do kogo należy miejsce, dlaczego instytucja ma ustalać reguły. Stawianie tych pytań obecnie nie ma na celu badawczego rozpoznania natury zjawiska muzeum – miejsca pamięci, lecz podważenie zasadności jego istnienia, jest polemiką, za którą często podążają interwencyjne działania społeczne.

Taka sytuacja, choć całkowicie odbiega od sposobu, w jaki przez lata odbierane były instytucje muzealne, ma jednak ostatecznie, w odczuciu autorki, korzystny wpływ na sposób funkcjonowania muzeum. Społeczne, zewnętrzne i nieustanne „sprawdzam” osadza muzeum w tu i teraz, łączy je z pulsem współczesności, z którym wszak instytucja jest deklaratywnie w stałej relacji, w przypadku muzeum – miejsca pamięci lokując je jeszcze bardziej *in situ* i rozszerzając to realne pojęcie o ciągle odczytywanie zmieniającego się społecznego tu i teraz. Oznacza to stałą egzystencjonalną ekwilibrystykę, która wydaje się nieuchronnym udziałem współczesnych muzeów. Rzecz w tym, na ile muzeum zdoła balansować pomiędzy udzielaniem głosu pamięci społecznej a realizacją własnej misji.

Muzeum KL Płaszów jest swoistym laboratorium pamięci. Podejmowane decyzje nie zawsze budziły, jak zaprezentowano w artykule, aprobatę i też nie zawsze będą budzić ją w przyszłości. Poprzednie lata pokazały, jak skomplikowane jest radzenie sobie w zdywersyfikowanym i zmiennym środowisku, w którym bycie reprezentantem

²⁸ Bauman Zygmunt: *Ponowoczesne wzory osobowe*. „Studia Socjologiczne” 2011, t. 1, s. 440.

²⁹ Porąbka Sylwia: *Kulturowe aspekty sporu wokół form upamiętnienia KL Płaszów w Krakowie*. „Politeja” 2020, nr 4, s. 181.

³⁰ Kaprański Sławomir: *Muzea historyczne...*, s. 169.

³¹ Gaweł Łukasz: *Społeczna odpowiedzialność organizacji kultury. Muzea w otoczeniu społecznym*. W: *Zarządzanie w kulturze. Teoria i praktyka*. Red. nauk. Anna Pluszyńska, Agnieszka Konior, Łukasz Gaweł. Warszawa 2020, s. 81.

Zachor / Pamięć, wydarzenie upamiętniające ofiary KL Płaszów, 6 sierpnia 2022 r., fot. Katarzyna Bednarczyk; w zbiorach MKLP

instytucji może stać się przyczynkiem do problemów, a nie ich rozwiązaniem. Dialog wokół palimpsestycznej struktury pamięci o miejscu po obozie nigdy nie będzie więc łatwy, lecz Muzeum już o tym wie i wiedza ta wraz ze słowami Zygmunta Baumana gorzko podsumowującymi ponowoczesną konstytucję człowieka może być pomocna w przyszłości: „Festyn znaczeń kończy się bezsenssem – gdy wszystko chce znaczyć, nie znaczy nic”³².

W odczuciu autorki Muzeum KL Płaszów będzie w przyszłości bardziej towarzyszem niż strażnikiem pamięci, realizującym swoją misję m.in. przez zadawane z troską pytanie postawione wcześniej przez Romę Sendykę: „Jak się żyje w miejscach, gdzie nadal leżą zamordowani (...). Jak się żyje w czeskich Letach, (...) w chorwackiej Glinie, (...) w okolicach krakowskiego terenu po KL Płaszów?”³³. Pytanie bez oczekiwania jednoznacznej odpowiedzi, bez oceniania i wartościowania, zadawane wciąż na nowo po to, aby spróbować zrozumieć i otoczenie, i siebie.

Bibliografia

- Bauman Zygmunt: *Ponowoczesne wzory osobowe*. „Studia Socjologiczne” 2011, t. 1, s. 435–458
- Bednarek Małgorzata: *Sytuacja prawna cmentarzy żydowskich w Polsce 1944–2019*. Kraków–Budapeszt–Sydney 2020

Bednarek Monika, Śmietana Marta: Muzeum Miejsce Pamięci KL Płaszów. Założenia scenariusza upamiętnienia. W: *Historia w przestrzeniach pamięci. Obozy – „miejsca po” – muzea*. Red. Tomasz Kranz. Lublin 2021, s. 309–336

Dauksza Agnieszka: *Ustanawianie świadka*. „Teksty Drugie” 2018, nr 3, s. 69–96

Gawel Łukasz: Społeczna odpowiedzialność organizacji kultury. Muzea w otoczeniu społecznym. W: *Zarządzanie w kulturze. Teoria i praktyka*. Red. nauk. Anna Pluszyńska, Agnieszka Konior, Łukasz Gawel. Warszawa 2020, s. 81–94

Groby wojenne na terenie Małopolski [online]. Małopolski Urząd Wojewódzki w Krakowie [dostęp 19 lipca 2023]. Dostępny w internecie: <https://grobywojenne.malopolska.uw.gov.pl/pl-PL/Home/Obiekt/2223>

Kapralski Sławomir: Muzea historyczne w perspektywie studiów nad pamięcią zbiorową. W: *Historia Polski od nowa. Nowe narracje muzealne i reprezentacje przeszłości*. Red. Robert Kostro, Kazimierz Wóycicki, Michał Wysocki. Warszawa 2014, s. 159–187

Kocik Katarzyna: Płaszów. Próby upamiętnienia (1945–2007). W: *Płaszów – odkrywanie*. Kraków 2016, s. 97–142

Kocik Katarzyna: *KL Płaszów – pomiędzy historią a polityką pamięci*. „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa” 2020, z. 38, s. 221–252

Konkurs Urbanistyczno-Architektoniczny na opracowanie koncepcji zagospodarowania przestrzennego terenów byłego „Obozu Płaszów” w Krakowie. „Komunikat SARP” [online]. 2007, nr 5/6, s. 30–35 [dostęp 20 lipca 2023].

³² Bauman Zygmunt: *Ponowoczesne wzory...*, s. 444.

³³ Sendyka Roma: *Poza obozem. Nie-miejsca pamięci – próba rozpoznania*. Olsztyn 2021, s. 16–17.

- Dostępny w internecie: https://www.sarp.pl/pliki/kom_05_06-07.pdf
- Kornhauser Julian: *Wiersz o pamięci*. W: Hetman Rafał: *Las zbliża się powoli. Kto po wojnie mordował w Dębrzynie*. Wołowiec 2022, s. 5
- Kotarba Ryszard: *Niemiecki obóz w Płaszowie 1942–1945*. Warszawa–Kraków 2009
- Kotarba Ryszard: *Niemiecki obóz w Płaszowie 1942–1945. Przewodnik historyczny*. Kraków 2014
- Kotarba Ryszard: *Żydzi Krakowa w dobie zagłady (ZAL/KL Płaszów)*. Kraków–Warszawa 2022
- „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa” 2020, z. 38
- Łapiński Jacek: *Sacrum w krajobrazie a krajobraz sakralny*. „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego” 2018, nr 39, s. 41–62
- Miejsce Pamięci KL Płaszów. Raport za okres 2016–2017* [online]. Muzeum KL Płaszów [dostęp 19 lipca 2023]. Dostępny w internecie: <https://plaszow.org/o-muzeum/wydawnictwa>
- Miejsce Pamięci KL Płaszów. Raport za okres 2018–2019* [online]. Muzeum KL Płaszów [dostęp 19 lipca 2023]. Dostępny w internecie: <https://plaszow.org/o-muzeum/wydawnictwa>
- Mrowiec Małgorzata: *Kraków. Emocje wokół twórczego muzeum KL Płaszów* [online]. Kraków Nasze Miasto, 1 lipca 2019 [dostęp 19 lipca 2023]. Dostępny w internecie: <https://krakow.naszemiesto.pl/krakow-emocje-wokol-tworzonego-muzeum-kl-plaszow/ar/c1-5188875>
- Muzeum – Miejsce Pamięci KL Płaszów w Krakowie – konsultacje społeczne wokół zagadnień związanych z powstającym muzeum* [online]. Kraków.pl, 4 listopada 2021 [dostęp 19 lipca 2023]. Dostępny w internecie: https://obywatelski.krakow.pl/konsultacje_spoeczne_-_zakonczone/243801,2149,komunikat,muzeum___miejsca_pamieci_kl_plaszow_w_krakowie___konsultacje_spoeczne_wokol_zagadnien_zwiazanych_z_powstajacym_muzeum.html
- Nora Pierre: *Między pamięcią a historią. Les lieux de Mémoire*. Przeł. Paweł Mościcki. „Archiwum” 2009, nr 2, s. 4–12
- Nycz Ryszard: *Polska pamięć*. „Teksty Drugie” 2016, nr 6, s. 7–14
- Park Pamięci Płaszów* [online]. Akcja Ratunkowa dla Krakowa [dostęp 19 lipca 2023]. Dostępny w internecie: <https://akcjaratunkowadlakrakowa.pl/park-pamieci-plaszow>
- Płaszów – odkrywanie*. Kraków 2016
- Porąbka Sylwia: *Kulturowe aspekty sporu wokół form upamiętnienia KL Płaszów w Krakowie*. „Politeja” 2020, nr 4, s. 169–184
- Raport końcowy wraz z załącznikami z konsultacji społecznych powstawania Muzeum – Miejsca Pamięci KL Płaszów w Krakowie* [online]. Kraków.pl, 4 listopada 2021 [dostęp 19 lipca 2023]. Dostępny w internecie: https://obywatelski.krakow.pl/konsultacje_spoeczne_-_zakonczone/243801,2149,komunikat,muzeum___miejsca_pamieci_kl_plaszow_w_krakowie___konsultacje_spoeczne_wokol_zagadnien_zwiazanych_z_powstajacym_muzeum.html
- Skrobot Wiesław: *Muzeum – przestrzeń publiczna i miejsce społeczne*. „Muzealnictwo” [online]. 2015, t. 56, s. 219–225 [dostęp 19 lipca 2023]. Dostępny w internecie: <https://muzealnictworocznik.com/resources/html/article/details?id=139618&language=pl>
- Stendig Jakub: *Płaszów. Ostatnia stacja krakowskiego żydostwa*. Przyg. do druku Monika Bednarek. Kraków 2020
- Stiepanowa Maria: *Pamięci pamięci*. Przeł. Agnieszka Sowińska. Warszawa 2020
- Stop Ogradzaniu Krzemionek* [online]. Facebook [dostęp 19 lipca 2023]. Dostępny w internecie: <https://www.facebook.com/stopOgradzaniuKrzemionek>
- Szpociński Andrzej: *Miejsca pamięci (lieux de mémoire)*. „Teksty Drugie” 2008, nr 4, s. 11–20
- Szymański Wojciech: *Pomnik Ofiar Faszyzmu w Płaszowie jako tekst, kontekst i pod-tekst kultury. Pamięć o wojnie po wojnie*. W: *Płaszów – odkrywanie*. Kraków 2016, s. 143–169
- Ślusarczyk Joanna: *Konflikt magistrat – mieszkańcy wokół Miejsca Pamięci KL Płaszów* [online]. Radio Kraków, 4 listopada 2021 [dostęp 19 lipca 2023]. Dostępny w internecie: <https://www.radiokrakow.pl/aktualnosci/krakow/konflikt-magistrat-mieszkanicy-wokol-miejsca-pamieci-kl-plaszow>
- Śmietana Marta: *Cmentarz – muzeum*. Poza kategoriami. W: *Niematerialne dziedzictwo kulturowe w teorii i praktyce*. Red. nauk. Anna Niedźwiedź, Izabela Okręglika [online]. Kraków 2021, s. 41–58 [dostęp 19 lipca 2023]. Dostępny w internecie: <https://books.akademicka.pl/publishing/catalog/view/327/1010/1329>
- Uchwała nr XLVIII/1273/20 Rady Miasta Krakowa z dnia 14 października 2020 r. w sprawie utworzenia samorządowej instytucji kultury: Muzeum – Miejsce Pamięci KL Płaszów w Krakowie. Niemiecki nazistowski obóz pracy i obóz koncentracyjny (1942–1945) (w organizacji)* [online]. Miasto Kraków – bip [dostęp 19 lipca 2023]. Dostępny w internecie: https://www.bip.krakow.pl/?dok_id=167&sub_dok_id=167&sub=uchwala&query=id%3D25210%26typ%3Du
- Wizualizacje projektów Muzeum KL Płaszów* [online]. Muzeum KL Płaszów, 25 stycznia 2013 [dostęp 19 lipca 2023]. Dostępny w internecie: <https://plaszow.org/aktualnosc/wizualizacje-projektow-muzeum-kl-plaszow>
- Wykaz obiektów wpisanych do rejestru zabytków nieruchomości województwa małopolskiego z uwzględnieniem podziału na powiaty i gminy, stan na styczeń 2021 r.* [online]. Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Krakowie [dostęp 19 lipca 2023]. Dostępny w internecie: <https://www.wuoz.malopolska.pl/wp-content/uploads/2021/02/Rejestr-powiaty-stycze%C5%84-2021.pdf>